

**ЛЕКСИЧНІ ОПОЗИЦІЇ
В ПОЕТИЧНОМУ СЛОВНИКУ
СЕРГІЯ ЖАДАНА**

Статтю присвячено актуальній проблемі сучасної лінгвостилістики – дослідженню семантично протиставлюваних лексем. У пропонованій розвідці проаналізовано антонімічні пари, антонімічно-синонімічні парадигми й оксиморонні синтагми, зафіксовані в поетичному словнику С. Жадана. Схарактеризовано емотивні, темпоральні, локативні антонімічні пари й антонімічно-синонімічні парадигми, а також опозити зі складниками-репрезентантами соціальних відношень та релігійних уявлень. Розглянуто метафоричні перенесення з семантично протиставлюваними лексемами. Визначено стилістичні функції антитез та оксиморонних синтагм у досліджуваних поезіях.

Ключові слова: ампліфікація, антонімічно-синонімічна парадигма, емотивна опозиція, метафора, оксиморонна синтагма, поетичний словник, позитивна й негативна конотація, стилістичні функції.

Статья посвящена актуальной проблеме современной лингвостилистики – исследованию семантически противопоставляемых лексем. В предложенной работе проанализированы антонимичные пары, антонимично-синонимические парадигмы и оксиморонные синтагмы, зафиксированные в поэтическом словаре С. Жадана. Охарактеризованы эмотивные, темпоральные, локативные антонимичные пары и антонимично-синонимические парадигмы, а также опозиты с составляющими-репрезентантами социальных отношений и религиозных представлений. Рассмотрены метафорические переносы с семантически противопоставляемыми лексемами. Определены стилистические функции антитез и оксиморонных синтагм в исследуемых поэзиях.

Ключевые слова: амплификация, антонимично-синонимическая парадигма, метафора, оксиморонная синтагма, положительная и отрицательная коннотация, поэтический словарь, стилистические функции, эмотивная опозиция.

The article deals with an actual and interesting problem of modern linguostilistics such as to research the semantically opposed lexemes. The aim of the proposed article is to analyze the antonymic pairs, antonymic and synonymic

paradigms and oxymoron syntagms fixed in the poetic Zhadan's vocabulary.

The achievement of setting objectives requires solving the following tasks: 1) to identify antonymic pairs, antonymic and synonymic paradigms in Zhadan's poetics; 2) to characterize the most productive oppositions; 3) to determine the stylistic functions of antithesis in the researched poetic texts.

As a result it has been characterized the emotional antonymic pairs, antonymic and synonymic paradigms which nominated polar feelings, contradictory emotional states of lyrical hero, contrast physiological processes and emotions, which are the most productive in the researchers of poetic texts, and also temporal, locative, antonymic steam and antonymous paradigm, synonyms and opozyty representant of components, social relations and religious beliefs. The analysis of the fact materials proved that the poetic language is maximum actualized the potential polisemantic antonyms and antonymic and synonymic interaction of lexemes. The poetess used not only the contrast emotional lexemes, but also temporal oppositions for transforming pleasant and enjoyable feelings and expressing positive state of the lyrical hero and his painful experiences.

It has been proved that antithesis in the researched poetic texts was used for creating contrast characteristics of heroes; for underlining the contrast described objects and phenomenon of the reality; for transforming polar emotions.

The analysis confirmed that the poetic Zhadan's vocabulary contains the productive oppositions and oxymoron syntagms, semantically opposed lexemes which give an opportunity to characterize the object from polar point of view, to join the contrasts, to transform the contrasting people spirit and feeling. The wide-spread usage of contrast lexemes proves the tendency concerning to the unconnected notions and author's extraordinary reality perception.

The perspective researches deals with examining the oppositions on the material of the poetic texts of other authors. Defined functions stylistic antithesis and oksymoronnyh syntagmatic studied in poetry.

Key words: amplification, antonymic and synonymic paradigm, emotional opposition, oxymoron syntagm, metaphor, poetic vocabulary, positive and negative connotation, stylistic function.

Антонімія є основним засобом вираження контрасту – виразного протиставлення, реалізованого через порівняння й виявлення протилежних ознак. Мовні контрасти дають змогу схарактеризувати предмет з полярних сторін, об'єднати протилежності, передати суперечливу сутність людських думок і почуттів [2, с. 29].

Майстри художнього слова використовують протиставлення для досягнення певного смислового й естетичного ефекту – відтворення суперечностей душевного стану персонажів, зображення діалектичної сутності предметів та явищ

навколишнього світу, посилення експресивності вислову.

Вірші Сергія Жадана підкреслюють індивідуальний стиль сучасного поета, у якому тісно переплелися глибока філософічність, ліричність, загострене сприйняття навколишньої дійсності. У його поетичному словнику продуктивні семантично протиставлювані лексеми, що свідчить про опозиційне світобачення.

Мета пропонованої статті – проаналізувати лексичні опозиції в поетичному словнику С. Жадана.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) виокремити антонімічні пари й антонімічно-синонімічні парадигми в поезії С. Жадана; 2) схарактеризувати найпродуктивніші опозиції; 3) визначити стилістичні функції антитез та оксиморонів у досліджуваних поетичних текстах.

Матеріалом дослідження є лексеми із семантично протиставлюваними компонентами, зафіксовані в поетичних збірках С. Жадана «Господь симпатизує аутсайдерам» [4] та «Життя Марії» [5].

Для поетичного ідіолекту митця характерні антонімічні пари й антонімічно-синонімічні парадигми, які номінують полярні почуття, суперечливі душевні стани ліричного героя, контрастні психічні процеси та емоції: *любов – ненависть; любити – ненавидіти; сміятися – плакати; радощі – сльози; радість – смуток; тішитися – шкодувати; утіха – смуток, біль, розчарування, горе*. Використання емотивних контрастних лексем дає змогу розкрити діалектику почуттів ліричного героя, життєвий досвід якого складається з позитивних і негативних емоцій: *Не можна втекти від себе і від своєї печалі / від своєї ненависті і своєї любові* [4, с. 14]; *Про що згадуєш із утіхою, про що – зі смутком* [4, с. 37]; *Який це все має сенс / без нашого болю й розчарування? / яку це має вагу без нашої втіхи?* [4, с. 44].

Крім симетричних антонімічних пар, компонентам яких властива семантична однорідність, засвідчені також асиметричні антоніми, а саме контекстуальні опозиції, члени яких набувають антонімічного значення лише в певній лексичній сполучуваності:

Не знаю, що це – образа чи радість [5, с. 39]; *Була безмежна радість, / був безкінечний щем, / був присмак удачі, присмак мороки...* [5, с. 110].

Лексему *любов*, яка конотує виразно позитивну оцінність, у віршованих контекстах протиставлено таким негативно маркованим лексемам, як *кримінал*, *жовч*, *злість*, а лексема *ненависть* вступає в антонімічні відношення зі стилістично забарвленою лексемою *людолюбство* (Любов до людини; гуманізм [8, т. 4, с. 568]): *Можна лише гадати, чого було більше в цих / його стосунках із китайцями – / любові чи криміналу?* [4, с. 75]; *Головне, щоб нам усім вистачило любові. / Головне, щоб нам усім вистачило жовчі* [4, с. 218]; *І в їхній чіпкій повільній розмові, / в їхніх жорстоких дитячих серцях / стільки злості й стільки любові, / ніби спокою у мерцях* [4, с. 180]; *Людолюбство й ненависть, ковбаси і спирт – / Ця країна загиджена ними по вінець* [4, с. 474]. У поетичному контексті лексема *людолюбство* частково втрачає позитивну оцінність, на що вказує вжитий автором дієприкметник розмовного стилю з виразно негативною маркованістю *загиджена* з іронічною тональністю: пострадянська країна пронизана декларативними постулатами, пересічні громадяни пасивні й покірні.

Фіксуємо метафоричні перенесення, побудовані на асоціативному зв'язку людських емоцій з рідиною, що веде початок з біблійної міфології. Коли йдеться загалом про емоції й емоційні стани, – зазначає Н. Арутюнова, – потрібно, мабуть, уважати домінантним уявлення про них як про рідке тіло, що наповнює людину, її душу, серце [1, с. 388]. Наприклад: *Радість – це те, що дається з боєм. / Ні краплі смутку, ні краплі сумніву* [4, с. 174].

Прикметними для поетичного словника С. Жадана є опозиції *життя – смерть*, *жити – помирати*, *народжуватися – помирати* (засинати): *Велика рівновага / закладена в це життя політиками і шарлатанами / рушиться з кожною / смертю* [4, с. 290]; *Відсутності щось змінити – / ось так живуть справжні поети, / ось так помирає справжня наволоч* [4, с. 313].

Характерною ознакою мовно-художньої картини світу митця є зображення життя і смерті в екзистенційному діалектичному зв'язку, що заперечує абсолютність останньої: *Більше за **смерть** / кожен із нас боїться / опинитися / сам на сам / зі своїм / **життям*** [4, с. 240]; *Знати, що захищаєш, – це головне: / моє **життя**, що навіть по **смерті** ніяк не закінчиться* [4, с. 321].

Про такий погляд автора на вічні категорії життя й смерті свідчать також оксиморони в поетичних уривках: ***Все**, що ти встиг запам'ятати, / все, що побачити довелося, / живе по **смерті**, ніби волосся* [4, с. 63]; ***Жити** значить померти / – скажуть тобі одинокі кур'єри* [4, с. 356].

Продуктивність оксиморонних синтагм, ґрунтованих на опозиції *життя – смерть*, засвідчує її універсальність [6, с. 15].

Цікавим є порівняння конститuenta *життя* з водою: ***Життя** – процес взагалі підступний, / так ніби тонеш серед ріки. / **Смерть** твоя – невелика втрата* [4, с. 168].

Особливої виразності та динамічності образам життя й смерті надає персоніфікація: *Спочатку **життя** намагається прибрати свідків, / голоси тих, хто зникає, страх тих, хто лишається, / і колони автобусів із їхніми сім'ями в'їжджають у темряву, / висвітлюючи фарами територію **смерті*** [4, с. 268].

Смерть традиційно втілена в образі жінки: ***життя** – безрадісне й підле. / Тут давно ніхто не чекає на кращі часи. / Тиху мовчазну **смерть** тут ніхто не відрізняє / від решти жінок* [5, с. 67].

Отже, компоненти субстантивної опозиції *життя – смерть* виконують не лише номінативну, але й оцінно-конотативну функцію: надають віршованим контекстам позитивної чи негативної маркованості, передають суперечливість людського існування.

Продуктивними в словнику С. Жадана є дієслівні опозиції, пов'язані з поняттям пам'яті: *згадати – забути, пригадати – забутись, пам'ятати – забути*. Пам'ять напрочуд важлива як у житті окремого індивіда, так і в житті суспільства: завдяки пам'яті людина ідентифікує себе й адекватно сприймає

навколишню дійсність, утрата пам'яті є втратою людини самої себе. За допомогою дієслівних опозицій, пов'язаних з поняттям пам'яті, автор передає суперечності внутрішнього світу ліричного героя, нестабільність його емоційного стану: *Як можна забути про тебе, / знаходячи сліди твоїх нігтів на передпліччі, / і як можна згадати твоє лице, / якщо ти завжди просила вимкнути світло* [4, с. 36].

Уживання заперечної частки *не* перед компонентами зазначених антонімічних пар посилює експресивність вислову: *Ніколи не забути про необхідність смерті, / ніколи не згадати її пояснення* [5, с. 322]; *Ніхто й ніколи нічого про нас не згадає, / ніхто й ніколи нічого нам не забуде* [4, с. 14]. У наведених контекстах використано повтор, який є характерною ознакою ідіостилю С. Жадана. Цей стилістичний прийом допомагає адресатові сприймати глибинний пласт поетичного твору, змістовно-концептуальну інформацію [7, с. 165].

У досліджуваних творах фіксуємо ампліфікацію – нанизування антонімічних пар, «зумовлене ритмічною природою віршової мови, а також намаганням у часткових протиставленнях передати цілісний контрастний образ» [3, с. 101]. Наприклад: *Я просто й далі буду відчувати тебе уночі, / згадуючи все із часом, забуваючи все із віком, / слухаючи і говорячи, тонути й пливучи...* [5, с. 37].

Помітне місце в поетичному словнику С. Жадана посідають антонімічні пари, складники яких репрезентують релігійні уявлення людини, зокрема, загальномовні (*душа – тіло, янгол – демон*), і контекстуальні опозиції (*невірний – святий, праведний; великий – грішний; чистий – нищий, місіонер – атеїст*): *Пречиста, / зглянься на зимні душі й тіла* [4, с. 459]; *Похилый Будда забирався в дзвіниці, / дивився на степ і молився на сонце / великий і грішний, чистий і нищий, / забувши тенденції, відкинувши соціум* [4, с. 467].

У деяких опозиціях один конститuent – це лексема-репрезентант релігійних уявлень людини, другий конститuent – лексема розмовного характеру, позначена стильовою зниженістю, згрубілістю (*християни – бандити, дари Господні – столовські*

поміі): *Мені тепер жодної різниці – / що дари господні, / що столовські поміі* [4, с. 205]; *Набожні християни, безнадійні бандити* – / нас так тяжко приспати і так тяжко будити [5, с. 16]. Наведені індивідуально-авторські контрастиви, позначені яскравою експресивністю й оцінністю, репрезентують полярну маркованість компонентів, підкреслену прикметниками відповідної конотації (*набожний – безнадійний*).

Використання оксиморона «*Щось мені не страшно на цьому страшному суді*» допомагає авторові передати суперечливий настрій ліричного героя, почуття відчаю й водночас легкості сприйняття смерті: *Щось мені не страшно на цьому страшному суді / Після життя в розбитій країні на хлібі й воді / хто мене може судити й чим мене можна злякати?* [5, с. 113].

Продуктивними в мовотворчості поета є опозиції, складники яких виражають темпоральні й локативні характеристики. Засвідчуємо контексти на позначення неба як певного простору, протилежного землі: *Під літнім небом наша з тобою земля / так щемко пахне щоліта місяцем і бинтами* [4, с. 356]; *І тому ми будуємо цю дорогу з тиші та глею, / протягуємо її, ніби нитку, лишаємо за собою, / між голосом і мовчанням, між небесами й землею* [4, с. 46]. В останньому поетичному уривку автор наголошує на тому, що життя людини минає між цих двох просторових орієнтирів.

Заслуговують на докладний розгляд протиставлення вищого й нижчого простору, неба й землі, виражені імпліцитно, за допомогою образів, характерних для цих локативних площин: *І в ночі витишені і серпневі / зростатимуть часу ламкі хребці / і ластівки літатимуть в небі, / і риби плаватимуть у ріці* [4, с. 181]; *Нічні небеса, чорні підвали, / мертва тиша, сувора вітчизна: нестерпно п'янка, / невимовно грізна* [5, с. 118].

Оригінальні багатокомпонентні авторські метафори, ґрунтовані на індивідуальних асоціативних зв'язках, дають змогу передати не лише особливості поетичного сприймання світу, але й стан ліричного героя, відчуття душевного збентеження: *І що нам лишилось? Блукати в п'ятмі / серпневою сушею і водою, / ходити поміж непевних чудес, і розглядати серед туману /*

запалене *піднебіння небес*, / *холодні нутроці океану* [4, с. 184].

У межах земного світу автор використовує асиметричну опозицію *дах – підвал*, яка окреслює простір життєвих буднів, щоденної рутини: *Ваша гнила пропаганда, якою ви засипаєте / підвали й дахи, / вона розкладається просто між нами, / отруюючи водойми, / з яких ми вперто намагаємося пити* [4, с. 111].

Горизонталь художнього простору репрезентована опозицією *схід – захід* (*Схід – Захід*), конститuentи якої виконують номінативну функцію (протиставлювані сторони світу) і поєднані з лексемами, що називають динамічні ознаки: *Безпорадне сонце посеред зими, / все, що воно може, це просто рухатись – зі Сходу на Захід* [4, с. 357].

Одним із засобів вираження категорії локативності є прийменниково-відмінкові форми, у творенні яких беруть участь просторові прийменники. У досліджуваних творах фіксуємо сполучення із прийменниковими опозиціями *від – до*, *з – до*, *з (із) – на*, *з (із) – в*: *Ах, Арон Барон, / чорний апостол язичників, / теплі втомлені паротяги / заганяються ними з вечірніх полів / до пропахлих весною депо...* [4, с. 78]; *І небо рухалось звідкись з Аравії / через затоку на блок-пости* [4, с. 66].

Сфера часу вербалізована в досліджуваному матеріалі опозиціями: *день – ніч*, *вдень – вночі*, *ранок – вечір* (*надвечір'я*), *щоранку – щовечора*, *зранку* (*на ранок*) – *увечері*, *минуций – вічний*, *рано – пізно*, *минуле – майбутнє* та ін. Продуктивними є опозиції, пов'язані із чотирма часовими відрізками (*ранок*, *день*, *вечір*, *ніч*), які утворюють два антонімічні біноми *день – ніч* і *ранок – вечір*. Зв'язок компонентів цих антонімічних пар з позитивною й негативною маркованістю в більшості контекстів відсутній; вони вжиті для протиставлення ознак та дій, певним чином пов'язаних з відповідними частинами доби: *Можна припустити, що вдень вони йшли за / повітряними драконами, які дихали над ними... / що вночі вони читали карту зоряного неба, дивлячись як метеорити падають* [4, с. 75–76]; *Щоранку він бився проти своїх химер. / Щодня він збивав у кров кулаки. / Щовечора він відчував, / як згасають над ним зірки* [4, с. 8].

Фіксуємо контексти, у яких світла частина доби викликає асоціації з буденними життєвими справами, «забуттям» себе; а темна – із самозаглибленням, емоційними переживаннями, «поверненням» до себе: *Бо всі жінки тримаються імлі, / втрачають вдень і згадують вночі / секрети, котрі їм передали / гравери, антиквари і ткачі* [4, с. 39]; *Вдень на обійсті хазяйнувати, / Вночі на місяць тужливо вити* [6, с. 480].

Автор використовує також опозиції зі складниками-репрезентантами соціальних відносин: *свій – чужий, наш – чужий, ворог – друг, наш – їхній*. Універсальний антонімічний біном *свій – чужий* належить до базових опозицій архаїчної мовної картини світу, дихотомія «свій – чужий» є одним з основних концептів колективного, масового, народного, національного світосприйняття [9, с. 484]. Наприклад: *Наша риба пірнає в чужий мул* [4, с. 449]; *Як мені розібратися поміж своїми й чужими?* [4, с. 14].

У деяких контекстах відсутня аксіологічна маркованість компонентів, ідеться переважно про ситуацію вибору між певними соціальними групами, прихильності до кого-, чого-небудь: *Чому наші діти, скажи, повинні дивитись / до аусвайсів їхніх – хто вони й звідкіля* [5, с. 8].

Компоненти опозиції *ворог – друг* під впливом словесного оточення можуть втрачати виразну позитивну й негативну конотацію: *Я знаю, що святий Франциск охороняє її, / охороняє від ворогів, охороняє від друзів* [4, с. 33]; *Друзі поламались, / мов перші радянські танки, / і сумні це були смерті, / я і ворогам не побажаю / таких смертей, / тим більше, що вороги теж / поламались, мов танки* [4, с. 216].

В аналізованих поетичних творах простежуємо перевагу векторних антонімів: *вдихати – видихати, вписати – викреслити, втекти – повернутися, підніматися (підводиться) – падати, забути – згадати, прощання – повертання*. Наприклад: *Я встигаю вписати потрібні слова, / і навіть встигаю їх викреслити* [4, с. 333]; *Такі печальні прощання, такі втрати / такі очікування, такі повертання* [4, с. 37].

Опозиції, які виражають протилежне спрямування дій,

властивостей, ознак, переважно представлені дієсловами й віддієслівними іменниками, що разом із часто вживаним прийомом нанизування дієслівних антонімічних пар створює особливий динамізм поезії, дає змогу зобразити реальну дійсність як безперервний процес, відстежити розвиток окремих подій, явищ, обставин: *Народжуйте веселих дітей. / Помирайте в своїх кімнатах. / Кидайте це чортове місто. / Повертайтеся в нього* [4, с. 72–73]; *Все трапляється і все буває. / І серце його нас щоранку будить, / підтримує, змучує, / убиває* [4, с. 70].

Серед опозицій з конститuentами-репрезентантами кольоропозначень фіксуємо такі: *світло – темрява (морок), чорний – білий, чорний – кольоровий (барвистий)*. Характерним для ідіостилю С. Жадана є протиставлення символів *світло – темрява (морок)* без збереження або з послабленням властивої їм аксіологічної маркованості: *І ось тепер ми говоримо про тих, / за допомогою яких ми відчиняли двері лікарень, / проходячи поміж світлом і темрявою ранкових аптек* [4, с. 109].

Символічність компонентів антонімічної пари *світло – темрява*, що сприймаються як поняття, нерозривно пов'язані між собою, автор використовує для зображення суперечностей характеру ліричного героя, його стану, контрастних моментів людського існування: *Скільки світла ховає в собі / кожне жіноче горло. / Скільки ховає мороку* [4, с. 20].

У досліджуваних поезіях відзначаємо контрастиви *чорний – кольоровий, чорний – барвистий* як протиставлення нецікавого, одноманітного, буденного та яскравого, захопливого, розмаїтого: *Пливімо, сестро, разом / з чорних портів Гамбурга, / з барвистих портів Амстердама* [4, с. 246].

Оксиморонні синтагми *чорний (темний) сніг, чорна зоря* вжиті для передавання гнітючих обставин, несприятливого життєвого періоду, важкого стану ліричного героя: *Чорна зоря арештантів висить угорі, / і стебла трави від нічного туману важкі й вологі, / і юний торчок дивиться на ліхтарі, / сидячи третю добу в обласній наркології* [4, с. 182]; *Брати Межслауки – грізні червоні комісари, / народжені в Харкові, вирощені терором / і ним же таки пізніше затоптані в чорний / сніг тридцятих*

[4, с. 80].

Показовим для визначення ідіостилю митця вважаємо співвідношення нейтральної й стилістично забарвленої лексики, наповнення тексту розмовно-просторічними елементами та сленгом: *сісти – відкинутися* (звільнитися з місця ув'язнення), *добре – паршиво* (сленг); *стриманий – нарваний* (сленг), *нормальний – псих* (сленг): *Вони бояться насправді, всі ці нарвані й стримані* [4, с. 55].

Автор оригінально передає емоції й почуття ліричного героя, залишеного на самоті зі своїми спогадами, оточеного безліччю речей, які не тішать, використовуючи нагромадження оксиморонів: *Що мені робити без тебе / в цій пустоті, яка наповнена / твоєю відсутністю, ненаписаними тобою листами, / ненаговореними розмовами, невидимими небесами, / нечутним теплом, неіснуючим богом* [4, с. 322].

Отже, у поетичному словнику С. Жадана продуктивні опозиції й оксиморонні синтагми, семантично протиставлювані компоненти яких дають змогу увиразнити контрастний душевний стан ліричного героя, відобразити полярні почуття й переживання, підкреслити суперечливу сутність зображуваних предметів і явищ об'єктивної дійсності, схарактеризувати предмети з полярних сторін. Характерною ознакою ідіостилю С. Жадана є повтор та ампліфікація семантично протиставлюваних лексем.

Перспективи подальших досліджень убачаємо у вивченні опозицій на матеріалі поетичних текстів інших авторів.

Бібліографічні посилання

1. **Арутюнова Н. Д.** Язык и мир человека / Н. Д. Арутюнова. – М. : Языки русской культуры, 1998. – 896 с.
2. **Бобух Н. М.** Антоніми в українській поетичній мові ХХ ст. : структурно-семантичний, функціонально-стилістичний і лексикографічний аспекти : автореф. дис. ... д-ра філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / Н. М. Бобух. – К., 2009. – 36 с.
3. **Бобух Н. М.** Лексичні опозиції в поетичному словнику Ганни

- Чубач / Н. М. Бобух // Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової. – Дніпропетровськ : Ліра, 2016. – С. 95–103.
4. **Жадан С.** Господь симпатизує аутсайдерам : 10 книг віршів / С. Жадан. – Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 507 с.
 5. **Жадан С.** Життя Марії / С. Жадан. – Чернівці : Книги – ХХІ ; Meridian Czernowitz, 2015. – 184 с.
 6. **Завалій С. Б.** Типологія оксиморонних синтагм у поезії другої половини ХХ – початку ХХІ століття : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 «Українська мова» / С. Б. Завалій. – К., 2015. – 19 с.
 7. **Лотман Ю. М.** О поэтах и поэзии / Ю. М. Лотман. – Санкт-Петербург : Искусство-СПБ, 1996. – 848 с.
 8. **Словник української мови**: в 11 т. – К. : Наук. думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
 9. **Степанов Ю. Н.** Константы : словарь русской культуры / Ю. Н. Степанов. – М. : Академ. проект, 2004. – 991 с.

Рецензент: д. філол. н., проф. Бобух Н. М.